

Philopoemen, "de laatste der Grieken": Sporen in de westerse cultuurgeschiedenis

door

Jan RAEYMAEKERS

Philopoemen van Megalopolis stierf na het drinken van de gifbeker, die de Messeniërs hem gaven nadat ze de al oude strateeg van de Achaëische bond -zeer tot hun eigen verrassing- hadden gevangen genomen. De Messeniërs hadden zich kort voordien door toedoen van hun leider Deinocrates uit die Achaëische bond teruggetrokken. Bij een expeditie op Messeens grondgebied raakte Philopoemen, die de achterhoede vormde om de ruitrij veilige aftocht te garanderen, omsingeld en werd hij gevangen genomen. In Messene werd hij opgesloten en wat later vergiftigd. Deze gebeurtenissen vonden plaats in mei of juni van het jaar 182 (of misschien 183) v. C.¹ Hiermee kwam een abrupt einde aan een lang en bewogen leven.²

Philopoemen was een zeventigtal jaren eerder geboren. Reeds op jonge leeftijd had hij zijn militaire kwaliteiten bewezen, o.a. in de slag bij Sellasia in 222 v. Chr., waar samen met het leger van de Macedonische koning Antigonos de Spartaan Kleomenes overwonnen werd. Na een verblijf op Kreta werd Philopoemen eerst tot hipparch, vervolgens tot strateeg van de Achaëische bond verkozen. In die hoedanigheid hervormde hij het leger en behaalde hij tal van militaire successen. Ten tijde van de tweede Macedonische oorlog verbleef Philopoemen andermaal als huurling op Kreta. Na zijn terugkeer kwam hij rechtstreeks in contact met de nieuwe macht uit het Westen, vooral met de Romeinse gezant T. Quinctius Flaminius, die later door Plutarchus als zijn parallel gekozen zou worden.

De Messeniërs zouden zich de gevangennamen en terechtstelling van Philopoemen nog beklagen. Al gauw moesten ze de duimen leggen tegen het Achaëische leger, nu aangevoerd door de hipparch Lycortas, de vader van Polybius. Het stoffelijk overschot van Philopoemen werd gecremeerd en de asurne door Po-

1. Voor een overzicht van de problemen rond de vaststelling van de precieze datum zie R.M. ERRINGTON, *Philopoemen* (Oxford, 1969), pp. 241-245.

2. Cf. R.M. ERRINGTON, *Philopoemen*.

lybius aan het hoofd van een lijkstoet huiswaarts gedragen. Daar werd de urne bijgezet en op zijn graf werden tal van Messeniërs gestenigd. Ter nagedachtenis van Philopoemen werden tal van eredecreten uitgevaardigd door de Achaeërs en in zijn geboorteplaats Megalopolis werd een altaar opgericht en een jaarlijks offer ingesteld, naast hymnen en lofgezangen, die door de jongeren van de stad gezongen moesten worden.³ Er werden verschillende standbeelden opgericht ter nagedachtenis van Philopoemens daden. Dit weten we niet alleen door Polybius, die beschrijft hoe hij zich na de val van Corinthe in 146 v. C. met succes inzette tegen het wegvoeren van deze monumenten naar Italië, maar ook door toedoen van Plutarchus, die niet alleen Polybius' actie ter behoud van de standbeelden overneemt, maar ze ook als bron voor zijn levensbeschrijving vermeldt. Een keer is dat om het gerucht te weerleggen als zou Philopoemen niet moeders mooiste geweest zijn, een andere keer verwijst hij naar een voorstelling van de dood van de Spartaan Machanidas, door Philopoemen aan zijn einde gebracht in de slag bij Mantinea.⁴

Het is Plutarchus die de woorden van een niet nader genoemd Romein voor het nageslacht bewaarde, die zei dat Philopoemen 'de laatste van de Grieken' was. Naast de levensbeschrijving van de hand van Plutarchus, zijn we over Philopoemen ook nog ingelicht door Polybius, die een lofschrift op zijn held schreef dat weliswaar verloren ging, maar wel sporen naliet in zijn hoofdwerk, de *Historiën*, en mogelijk door Plutarchus gebruikt werd. Polybius' *Historiën* werden op hun beurt gebruikt door Livius. Verder besteedde ook Pausanias de nodige aandacht aan Philopoemen, die hij misschien eveneens via Polybius kende, misschien ook via Plutarchus.

Het is niet de bedoeling die knoop hier te ontwarren. Hier willen we in de eerste plaats nagaan in welke mate de figuur Philopoemen ook in latere tijden nog weerklank heeft gekend.

Het hoeft nauwelijks te verbazen dat Philopoemen vooral omwille van de hem toegeschreven militaire successen herdacht zou worden. Zo verschijnt hij dan ook in Machiavelli's *Il Principe*, geschreven in 1513 en opgedragen aan Lorenzo de Medici. Hoofd-

3. Zie Diod. Sic. XXIX 18; het daar genoemde decreet van Megalopolis is deels bewaard, cf. Sylloge³ 624.

4. Zie C. VATIN, 'Polybe, Plutarque et la mort de Machanidas sous les coups de Philopoemen', in *Actes de IXe Congrès international de l'Association Guillaume Budé*, Tome I, (Paris, 1975), pp. 211-217.

stuk XIV is getiteld *quid principem deceat circa militiam* (Wat een heerser op het terrein van de oorlogvoering dient te doen).

Het hele hoofdstuk heeft uiteraard, zoals dat b.v. ook in Machiavelli's werk over de krijgskunst *L'Arte della guerra* het geval is, een sterke verankering in de eigen tijd.⁵ Hij spreekt al gauw over de condottiere Francesco Sforza, die in 1450 hertog van Milaan werd, terwijl zijn beide zonen, Ludovico il Moro, die door Lodewijk XII afgezet werd in 1500, en Massimiliano Sforza, die in 1515 Milaan weer moest afstaan aan Frans I (koning van Frankrijk), minder fortuinlijk waren, omdat ze de ongemakken van de krijgsdienst ontvluchtten. Hier draait uiteindelijk het hele hoofdstuk rond: hij die de hoogste macht uitoefent, mag naast de krijgskunst en alles wat ermee samenhangt, geen andere bekommernissen hebben, wil hij zijn macht handhaven. In vredetijd moet hij zich zelfs nog meer bekwamen in de krijgskunst dan tijdens de oorlog zelf, en wel op twee manieren. Ofwel door de studie, ofwel via actie, b.v. door de troepen te oefenen, door de jacht en door de studie van het terrein, die nuttig is om de verdedigingsmogelijkheden van het eigen land te exploiteren, maar ook kan dienen wanneer men zich later in een oorlogssituatie op vreemd terrein bevindt.

Juist omwille van de aandacht die Philopoemen ook in vredetijd besteedde aan dergelijke studie van het terrein, wordt hij door Machiavelli aangehaald als voorbeeld:

Philopoemen, de leider van de Achaeërs, is onder andere door de schrijvers geprezen, omdat hij in vredetijd nooit aan iets anders dacht dan aan de strategie van de oorlog. Wanneer hij zich met zijn vrienden ergens buiten de stad bevond, hield hij vaak halt om met hen van gedachten te wisselen. - Als de vijanden daar op die heuvel zaten en wij bevonden ons met ons leger hier, wie van ons zou dan in het voordeel zijn? Hoe zouden we hem met behoud van onze slagorde kunnen aanvallen? Als wij ons zouden willen terugtrekken, hoe zouden wij dat dan moeten doen? Als zij zich zouden terugtrekken, hoe zouden wij hen dan moeten achtervolgen? - En terwijl hij verder ging, legde hij hun dan alle situaties voor waarmee een leger te maken kan krijgen. Hij luisterde naar hun mening, bracht de zijne naar voren en staafde deze met argumenten. Het gevolg van dit voortdurend over de zaak nadenken was dat er, wanneer

5. Zie o.a. J.H. WHITFIELD, 'Machiavelli's Use of Livy', in T.A. DOREY (ed.), *Livy, Greek and Latin Studies*, (London, 1971), pp. 73-96, p. 76.

hij het commando over de strijdkrachten had, nooit iets kon gebeuren of hij wist er een oplossing voor te vinden.⁶

Het is sinds lang bekend dat Machiavelli opgroeide met Livius' *Ab urbe condita*, waarmee hij aanvankelijk in contact kwam door toedoen van zijn vader, die in 1475 aangezocht was om een geografische index te maken bij de tekst van Livius en daartoe een eigen exemplaar van de tekst overhandigd kreeg.⁷ Het belang van de antieke bronnen voor Machiavelli blijkt duidelijk uit de opdracht van *Il Principe*, waar het o.a. gaat over de kennis van de daden van grote mannen, 'verworven door een lange ervaring met moderne zaken en een voortdurende lectuur van de antieke'.⁸ Hoewel het verhaal van Philopoemens ijver voor de studie van de tactiek in vreedstijd ook door Plutarchus verteld wordt, en we weten dat Machiavelli de nodige belangstelling aan de dag legde voor de werken van Plutarchus (die toen aan hun eerste verspreiding in het Westen toe waren), is het duidelijk dat Machiavelli hier Livius (XXXV.28.1-7) volgt, zoals hij dat wel meer doet.⁹ In dit geval vormt het verhaal bij Livius een uitweiding in het kader van zijn beschrijving van de oorlog van 192 v.C. tegen Nabis van Sparta. Die wist op een gegeven moment het Achaeïsche leger te verrassen op zeer moeilijk terrein. Hoewel de Achaeërs in een verloren positie leken te verkeren, wist Philopoemen door aandachtig de situatie te analyseren, zijn troepen zodanig te manoeuvreren, dat de vijand alsnog overwonnen werd. Die analyse kon hij zo snel maken, precies dankzij zijn gewoonte ook in vreedstijd dergelijke overwegingen te maken. Daarover heeft Machiavelli

6. "Filopemene, principe delli Achei, intra le altre laude che dalli scrittori li sono date, è che ne' tempi della pace non pensava mai se non a' modi della guerra; e quando era in campagna con gli amici, spesso si fermava e ragionava con quelli: "Se li nimici fussino in su quel colle, e noi ci trovassimo qui col nostro esercito, chi di noi avrebbe vantaggio? come si potrebbe ire, servando li ordini, a trovarli? se noi volessimo ritirarci, come aremmo a fare? se loro si ritirassino, come aremmo a seguirli?" e proponeva loro, andando, tutti e casi che in uno esercito possino occorrere; intendeva la opinione loro, diceva la sua, corroboravala con le ragioni; tal che, per queste continue cogitazioni, non posseva mai, guidando gli eserciti, nascere accidente alcuno che lui non avessi il remedio." De Nederlandse vertaling is die van F. Van Dooren (Baskerville serie), Amsterdam, 1976.

7. Zie J.H. WHITFIELD, *Machiavelli's Use of Livy*, p. 73.

8. "...imparata con una lunga esperienza delle cose moderne et una continua lezione delle antique".

9. Zie b.v. Romulus als één van de patroonheiligen van de Prins, verwijzingen naar de Romeinen in Griekenland, Nabis van Sparta, de *inumana crudeltà* (*inhumana crudelitas*) van Hannibal, de opstand van het leger van Scipio in Spanje, Fabius' negatieve oordeel over Scipio, enz.: cf. J.H. WHITFIELD, *Machiavelli's Use of Livy*, pp.76-77.

het natuurlijk, wanneer hij besluit dat "wanneer hij het commando over de strijdkrachten had, nooit iets kon gebeuren of hij wist er een oplossing voor te vinden." Bovendien blijkt de overeenkomst met Livius' tekst, naast de getrouwe weergave van de door Philopoemen aan zijn vrienden gestelde vragen, op sommige plaatsen haast woordelijk:

His curis cogitationibusque wordt *per queste continue cogitazioni* (i.p.v. riflessioni).

In het laatste kwart van diezelfde 16de eeuw schreef Michel de Montaigne zijn deels autobiografische *Essais*, vanaf 1580 in verschillende edities gepubliceerd. Die maken het mogelijk de evolutie in zijn denken en zijn steeds toenemende kennis van de klassieke literatuur te volgen.¹⁰ Plutarchus' *Vitae* waren intussen ruimer verspreid en door Jacques Amyot, persoonlijk aangemoedigd door koning Frans I, volledig vertaald naar het Frans. Die vertaling ligt aan de basis van de 81 verwijzingen naar Plutarchus in de *Essais*, indien men alleen al die plaatsen telt waar de biograaf bij naam genoemd wordt en niet ook nog de talloze impliciete ontleningen.¹¹ Langs die weg zijn uiteraard ook de daden van Philopoemen van belang geweest voor de ideeën die Montaigne ontwikkelde, die immers zelf geen Grieks kende en de vertaling van Amyot vooral omwille van haar literaire kwaliteiten hoog in het vaandel droeg.¹²

Ook Montaigne besteedt vooral aandacht aan de militaire exploitatie van Philopoemen. Het gaat om een aantal vuistregels die door Montaigne met Philopoemen geassocieerd worden, zoals in het essai *De l'incertitude de nostre jugement* ("Over de onzekerheid van ons oordeel"):

Zo dient wie geconfronteerd zou worden met de keuze ofwel zijn troepen rijk en weelderig bewapend te houden, of ze enkel voor noodge-

10. Zie G. HIGHET, *The Classical Tradition. Greek and Roman Influences On Western Literature* (New York-London, 1964), p. 187.

11. Voor een volledig overzicht van alle ontleningen, zie I. KONSTANTINOVIC, *Montaigne et Plutarque* (Travaux d'Humanisme et Renaissance CCXXXI) (Genève, 1989).

12. Zie *Essais* II, hfdst. IV; verwijzingen naar de tekst van Plutarchus volgen de nummering in de editie van K. ZIEGLER, *Plutarchi Vitae parallelae II.2*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana) (Leipzig, 1968).

vallen te bewapenen, te kiezen voor het eerste, zoals Sertorius, Philopoemen, Brutus, Caesar en anderen...¹³

Vergelijkbaar is de kritiek op Ptolemaeus III, overgenomen in het essay *Toutes choses ont leur saison* ("Alles heeft zijn tijd"):

En Philopoemen zei tot diegenen die koning Ptolemaeus loofden omdat hij zich elke dag oefende met de wapens: Het is niet, zei hij, iets wat tot lof strekt voor een koning van zijn leeftijd, die de wapens beter zou hanteren om ten strijde te trekken.¹⁴

Plutarchus haalt deze uitspraak van Philopoemen aan als rechtvaardiging van zijn keuze om in 200 v.C. een tweede maal naar Kreta te vertrekken.¹⁵

Philopoemen's jeugd wordt in herinnering gebracht in het essay *Cowardise mere de la cruauté* ("Lafheid, moeder van de wreedheid"):

Philopoemen veroordeelde het worstelen, waarin hij uitblonk, omdat de voorbereidingen die hiervoor gebruikelijk waren, verschilden van die voor de oorlogvoering, en hij van mening was dat eerbare lieden zich enkel hiermee moesten inlaten.¹⁶

Plutarchus vertelt hoe Philopoemen, toen hij geschikt bleek voor het worstelen, raad vroeg aan anderen die hem er, terecht, op zouden gewezen hebben dat de training tot een goed worstelaar haaks stond op de training tot goed soldaat.¹⁷

13. Montaigne, *Essais* I hfdst. XLV: "qui auroit à choisir, ou de tenir ses soldats richement et somptueusement armez seulement pour la nécessité, il se presenteroit en faveur du premier party, duquel estoit Sertorius, Philopoemen, Brutus, Caesar et autres, ..."

14. Montaigne, *Essais* II hfdst. XXVIII: "Et Philopoemen, à ceux qui hault-louoient le Roy Ptolomaeus de ce qu'il durcissoit sa personne tous les jours à l'exercice des armes: Ce n'est, dict-il, pas chose louïable à un Roy de son aage de s'y exercer; il les devoit hormais reellement employer".

15. Plut. *Phil.* XIII 5-6.

16. Montaigne, *Essais* II hfdst. XXVII: "Mais, *tout ainsi que* (1588: comme) Philopoemen condamna la luitte, en quoy il excelloit, d'autant que les preparatifs qu'on employoit à cet exercice, estoient divers à ceux qui appartiennent à la discipline militaire, à laquelle seule il estimoit les gens d'honneur se devoir amuser".

17. Plut. *Phil.* III 3-4.

Concreter en uitgebreider is dan weer Montaignes vergelijking met de slag bij Mantinea in het essay over *La bataille de Dreux*, veldslag die werd uitgevochten op 19 december 1562 bij Dreux, ten noorden van Chartres, tussen het koninklijke leger en het leger van de protestanten. Het koninklijke leger stond onder leiding van een driemanschap, de oppermaarschalk van Montmorency, de maarschalk van Saint-André en François de Lorraine, tweede hertog van Guise. Deze drie sloegen de handen in elkaar na de dood van Frans II (1560), toen Catharina de Medici regentes was geworden en pogingen ondernam protestanten en katholieken dichter bij elkaar te brengen. Twee jaar later voerden ze bij Dreux het leger aan tegen de hugenoten. De maarschalk van Saint-André en de oppermaarschalk van Montmorency verloren daarbij het leven, de laatstgenoemde aan het hoofd van het leger, terwijl de hertog van Guise toekeek zonder in te grijpen. Tegen de verwijten die hij hiervoor kreeg, verdedigt Montaigne hem. Hij koos er immers voor niet onmiddellijk in te grijpen en het beste moment af te wachten om dan de definitieve overwinning af te dwingen. Montaigne argumenteert dat iedereen het met hem eens zal zijn dat de uiteindelijke overwinning het hoofddoel moet blijven en niets van dat ene doel mag afleiden, zelfs niet wanneer men eerst een zo zwaar verlies moet dragen.

Hij haalt om dit te staven twee antieke voorbeelden aan, met als eerste Philopoemen:

Philopoemen had, in een confrontatie met Machanidas, boogschutters en speerwerpers¹⁸ voorop geplaatst om de slag in te leiden. De vijand zette hen opzij en vond er plezier in ze na die overwinning spoorslags te achtervolgen, langsheen de gevechtlijn, waar Philopoemen stond. Hoewel diens soldaten hierdoor onrustig werden, was hij niet van plan zijn positie te verlaten, noch dacht hij eraan de vijand aan te vallen om zijn mensen ter hulp te snellen. Hij liet ze achtervolgd worden en voor zijn eigen ogen in de pan hakken. Vervolgens chargeerde hij het voetvolk van de vijand, toen hij zag dat die geheel in de steek gelaten waren door hun cavalerie. En hoewel het Lacedaemoniërs waren, overwon hij ze gemakkelijk, aangezien ze, overtuigd van de overwinning, al begonnen waren hun slagorde te verlaten. Eens dat gebeurd was, zette hij de

18. 'Gens de traict' is de vertaling die Amyot gebruikt voor Plutarchus' *Ταπαντίνοι*, een soort lichtbepappende ruiters, voorzien van werpspiesen om de vijand vanop een afstand te treffen.

achtervolging op Machanidas in. Dit geval is verwant aan dat van Monsieur de Guise.¹⁹

De veldslag culmineerde in een tweegevecht tussen beide legeraanvoerders, Philopoemen en Machanidas, dat later het onderwerp zal vormen van een tekening van de hand van Luigi Sabatelli. Zonder dat Plutarchus door Montaigne als bron genoemd wordt, is het duidelijk dat diens beschrijving van de slag bij Mantinea,²⁰ die plaatsvond in 207 v. C., aan de basis ligt van Montaigne's vergelijking met de slag bij Dreux. De situatie is duidelijk: de voorhoede van Philopoemen wordt vlug verslagen door Machanidas' ruitertij, die de achtervolging inzet en daardoor de kern van het Spartaanse leger onbeschermd achterlaat. Philopoemen wacht tot de achtervolgers ver genoeg gevorderd zijn en slaat dan toe. Montaigne betreft zijn versie evenwel veel meer op de soldaten van Philopoemen, die - en dit vormt zijn eigen toevoeging - onrustig worden en moeten toezien hoe de voorhoede in het nauw gedreven en afgeslacht wordt. Montaigne verliest hier waarschijnlijk uit het oog dat de voorhoede niet bestond uit burgers, die immers bij Philopoemen opgesteld stonden in de kern van het Achaeïsche leger.

Iemand die zoals Montaigne de Philopoemenbiografie van Plutarchus volledig doornam, kon nauwelijks naast het verhaal van de Megarische vrouw lezen.²¹ Plutarchus weerlegt de mening van een aantal personen als zou Philopoemen lelijk geweest zijn. Hij verwijst daarbij naar een standbeeld van zijn held in Delphi en zegt dat de fout van de Megarische vrouw die eens Philopoemen te gast had geheel te wijten was aan Philopoemens gebrek

19. Montaigne, *Essais* II hfdst. XLV: "Philopoemen, en une rencontre contre Machanidas, ayant envoyé devant, pour attaquer l'escarmouche, bonne troupe d'archers et gens de trait, et l'ennemy, apres les avoir enversez, s'amusant à les poursuivre à toute bride et en coulant apres sa victoire le long de la bataille où estoit Philopoemen, quoy que ses soldats s'en émeussent, il ne fut d'avis de bouger de sa place, ny de se presenter à l'ennemy pour secourir ses gens; ains, les ayant laissé chasser et mettre en pieces à sa veue, commença la charge sur les ennemis au bataillon de leurs gens de pied, lors qu'il les vit tout à fait abandonnez de leurs gens de cheval; et, bien que ce fussent Lacedemoniens, d'autant qu'il les prit à heure que, pour tenir tout gaigné, ils commençoient à se desordonner, il en vint aisément à bout, et, cela fait, se mit à poursuivre Machanidas. *Ce cas est* (1588: *Ce fait est*) germain à celuy de Monsieur de Guise".

20. Plut. *Phil.* X.

21. Plut. *Phil.* II 1-4.

aan zorg voor zijn uiterlijk. In Montaignes essay *De la praesumption* ("Over de vooringenomenheid") wordt dit:

Zo overkwam het ook de arme Philopoemen, toen hij als eerste van zijn gezelschap toekwam in een huis waar hij verwacht werd. Zijn gastvrouw, die hem niet kende en zijn povere verschijning zag, bediende zich van hem om het huispersoneel te gaan helpen water te halen of vuur te maken, om daarmee Philopoemen van dienst te zijn. Toen zijn gevolg toekwam en hem bij deze goede daad verraste (want hij had niet anders gedurfd dan te gehoorzamen aan het bevel dat hem was gegeven), en ze hem vroegen wat hij daar deed, antwoordde hij: 'ik betaal de straf voor mijn lelijkheid.'²²

Hier krijgen we inzage in de werkwijze van Montaigne, die Plutarchus blijkbaar uit het geheugen citeerde. In de eerste editie heeft dit verhaal immers als onderwerp 'de arme Phocion', wel veiligheidshalve met de toevoeging dat hij zich gemakkelijk kan vergissen op het vlak van de namen, maar niet op gebied van de inhoud.²³ Verder voegt hij aan de nogal droge versie van Plutarchus toe dat Philopoemen niet anders *gedurfd* had dan te gehoorzamen aan het bevel van zijn gastvrouw, wat nog geaccentueerd wordt door de vernedering te laten ontdekken door zijn eigen gevolg, waar in de oorspronkelijke versie enkel zijn gastheer hem zo aantreft, die uiteraard zelf in verlegenheid gebracht werd door de fout van zijn vrouw.

Ook de politicus Philopoemen wordt geroemd, in het essay *De la coutume et de ne changer aisement une loy receue* ("Over de gewoonte en het niet licht aanpassen van een traditionele wet"). Het essay handelt over de grote waarde van gebruiken die van oudsher onderhouden worden en begint met het verhaal van de boerin die een kalf van jongsafaan in de hand heeft en dat ook nog doet wanneer het dier een grote stier is geworden. Op het einde haalt

22. Montaigne, *Essais* II hfdst XVII: "Comme il advint au pauvre Philopoemen. Estant arrivé le premier de sa troupe en un logis où on l'attendoit, son hostesse, qui ne le connoissoit pas, et le voyoit d'assez mauvaise mine, l'employa d'aller un peu aider à ses femmes à puiser de l'eau ou attiser du feu, pour le service de Philopoemen. Les gentilshommes de sa suite estans arrivez et l'ayant surpris embesogné à cette belle vacation (car il n'avoit pas failly d'obeyr au commandement qu'on luy avoit faict), luy demanderent ce qu'il faisoit là: Je paie, leur respondit-il, la *peine* (1588: penitence) de ma laideur".

23. "...pauvre Phocion (je puis aysement me mesconter aux noms, mais non pas en la substance)".

Montaigne een aantal antieke voorbeelden aan van gevallen waarin aan de bestaande wetten een mouw werd gepast om een prangende situatie een oplossing te bieden zonder ze te overtreden en hij besluit:

Daarvoor looft Plutarchus Philopoemen, dat hij, een geboren leider, niet alleen kon bevelen volgens de wet, maar ook de wet zelf kon dicteren, wanneer het algemene belang dat vroeg.²⁴

Montaigne baseert zich hier op een waardeoordeel van Plutarchus over de kwaliteiten van Philopoemen, in vergelijking met zijn Romeinse parallel Flamininus.²⁵

Machiavelli noemde in *Il Principe* twee manieren om zich in vreedstijd in de krijgskunst te bekwamen. Waar Philopoemen als voorbeeld gold voor de verkenning van het terrein, noemde hij voor de tweede manier, met name de theoretische oefening, andere voorbeelden: de navolging van Achilles door Alexander de Grote, die op zijn beurt nagevolgd werd door Caesar, en natuurlijk Scipio's navolging van Cyrus, met uitgebreide verwijzing naar de *Cyropaedia* van Xenophon. Het is opmerkelijk dat ook dit tweede thema, de studie, in verband kan gebracht worden met Philopoemen, en wel via Plutarchus. Machiavelli, die zijn inspiratie terzake bij Livius haalde, wist dit niet. Justus Lipsius (1547-1606) wel, en bij hem lezen we dan ook welk voordeel Philopoemen uit zijn lectuur haalde.

In 1605 schreef Lipsius als een van zijn laatste werken *Monita et exempla politica*, opgedragen aan aartshertog Albrecht, zelf *princeps Belgarum*. Van de oorspronkelijk voorziene zes boeken, kon hij er slechts twee afwerken, die als ondertitel kregen *qui Virtutes et Vicia Principum spectant* ("wat deugd en ondeugd van de prinsen aangaat").²⁶ Op tal van gebieden worden eerst raadgevingen gedaan, die vervolgens geïllustreerd worden met vele voorbeelden, meestal beginnend bij de Griekse Oudheid en gaande tot in zijn eigen tijd. Tweemaal wordt Philopoemen aangehaald als voorbeeld. Over diens lectuur schrijft Lipsius in het achtste hoofdstuk van

24. Montaigne, *Essais* I hfdst XXIII: "C'est ce de quoi Plutarque louë Philopoemen, qu' estant né pour commander, il sçavoit non seulement commander selon les loix, mais aux loix mesme, quand la nécessité publique le requeroit".

25. Plut. *Comp. Phil.-Tit.* 3.

26. Zie J. JEHASSE, *La renaissance de la critique. L'essor de l'Humanisme érudit de 1560 à 1614* Publications de l'Université de Saint-Etienne (Saint-Etienne, 1976), pp. 428-430.

boek I *De prudentia: Quam usus & Historia gignunt, & producit Doctrina* ("Over de kennis die voortvloeit uit de praktijk en het onderzoek, en de wetenschap bevordert"). Deze *Prudentia* of kennis is volgens Lipsius het belangrijkste na de deugd. Ze is het resultaat van drie zaken, die cumulatief beschouwd worden. Iedereen heeft immers een zekere natuurlijke aanleg (*Natura*), maar wie alleen daarop moet bouwen zal weinig bijval oogsten. Sommigen vullen die aanleg aan met praktijkervaring (*Usus*), die zelfs iemand met middelmatige natuurlijke gaven tot een zeker niveau kan optillen. Toch is wie zich daarbovenop ook nog eens een theoretische basis verschaft (*Doctrina*) het best gewapend om de juiste adviezen te verstrekken en de beste acties te ondernemen. Lipsius noemt vervolgens 21 exempla, die zijn ideeën kracht moeten bijzetten. De Griekse voorbeelden zijn Solon, Epaminondas, Philippus van Macedonië, Alexander en Philopoemen, over wie hij schrijft:

Men neme als laatste van de Griekse voorbeelden Philopoemen: over wie iemand vol lof zei, dat hij de laatste der Grieken was. Hoewel hij zowel van nature als door studie het militaire erg toegeneigd was, toch (zegt Plutarchus) las hij de voorschriften en raadgevingen van filosofen, maar niet van alle filosofen, en daarvan weer slechts datgene, waarmee hij hoopte vordering naar de deugd te maken. Hij had ook volgende lijfspreuk: de studie moet tot daden leiden, en mag niet dienen als vrijetijdsbesteding of om nutteloze praatjes te maken. Mocht dit ook maar voor anderen, b.v. voor mezelf, het geval zijn. Doch waar het voor ons zou passen zo te handelen, is dat voor prins en een must.²⁷

Lipsius vertelt in het tweede boek ook het verhaal van de Megarische vrouw, in het hoofdstuk XV *De modestia in cultu: Et banc convenire, elegantiam aut pompam non convenire* ("Over een bescheiden voorkomen, dat siert, terwijl sier en uiterlijk vertoon ongepast zijn"). Goud en juwelen en uiterlijk vertoon zijn volgens Lipsius geen waardige ornamenten voor een groot prins. Die bezit ze wel en hij kan er zich mee vertonen zo hij wil, maar een grootmoedig prins kan net zo goed zonder. Lipsius schrijft alleszins enkele vooraanstaande prins en te kennen die dat regelmatig doen en die

27. Lipsius, *Monita et exempla politica* I hfdst. VIII: "Ultimus, inter Graeca exempla, PHILOPOEMEN esto: quem ultimum Graecorum, magnâ eius laude, quispiam dixit. Is etsi in militiam studio & indole propenderet, tamen (ait Plutarchus) & Philosophorum praecepta ac monita legebat, sed non omnium; eorum dumtaxat, è quibus progressum se ad Virtutem sperabat facturum. Habebat & hoc in ore: Doctrinam debere ad facta tendere, non otii aut inutilis loquacitatis causâ usurpari. Atque utinam hoc aliis, ut mihi, probet! Sed nos facere id decet, Principes debent".

toch boven het volk uitstijgen, hoewel ze er qua verschijning in opgaan:

Een gelijkaardig voorbeeld, eveneens in Griekenland, is Philopoemen, die door iemand die het kon weten, naar waarheid de laatste der Grieken genoemd werd. Na hem was er immers nauwelijks nog iemand even nobel en eerwaardig. Maar qua voorkomen was hij geen streling voor het oog en hij besteedde geen aandacht aan zijn uiterlijk. Hij werd dan ook gestraft omwille van zijn bescheidenheid, weliswaar door een vrouw. Hij ging naar Megara en liet vooraf aan een of andere vriend weten, dat hij hem 's avonds voor de maaltijd als gast mocht verwachten. Zijn vriend was blij en verheugde zich op het komende feestmaal en haastte zich naar de markt, terwijl hij aan zijn vrouw de opdracht gaf intussen het huis voor te bereiden, alles schoon te vegen en klaar te zetten, en wat zo nog nodig is voor een dergelijke gast. De vrouw zet zich aan het werk. Vroeger dan verwacht is Philopoemen daar, zonder enig gezelschap. Hij groet de vrouw en zij groet hem op haar beurt. Omwille van zijn voorkomen en uitzicht, verkeert ze in de waan dat hij een voorbode is, behorend tot het personeel van Philopoemen. Vooruit jij, zegt ze, steek de handen uit de mouwen en help, en hak voor mij dat hout daar. Ze reikt hem een bijl aan en Philopoemen kwijt zich ijverig van zijn taak. Tot zijn vriend van de markt terugkeert en ontsteld zegt: "Wat krijgen we nu, Philopoemen, verneder jij zo jezelf, en mij erbij?" Die glimlacht en zegt: "Ziehier hoe ik boet voor mijn uiterlijk en voorkomen." Op die manier heeft hij zich als een slaaf gedragen zonder zich te verlagen en er bovendien de grap van ingezien. Ik denk dat die gebeurtenis nog aardig wat gespreksstof heeft opgeleverd die dag.²⁸

De droge versie van Plutarchus wordt hier opnieuw naverteld, maar in een heel ander licht dan bij Montaigne, die vooral de vernedering van zo'n groot figuur onthield. Lipsius ziet er eerder de grap van in en breidt er een heel verhaal rond.

28. Lipsius, *Monita et exempla politica* II hfdst. XV: "Talis in eadem Graeciâ PHILOPOËMEN, quem scitè & verè dixit aliquis, *Ultimum Graecorum*. Post eum, vix sanè alius magnâ virtute, & laude fuit. At hic & corpore parùm decens, & cultus omnis negligens fuit: ac dedit sanè modestiae huius (sed apud faeminam) poenas. *Megara* ibat, & praemiserat nuntiatum amico cuidam, affuturum se vespere, & hospitem convivamque ei futurum. Gavisus ille, ut cocti aliquid esset, rectâ ad forum properat, uxori denuntians, ut domi intereâ paret, verrat, sternat: & quae tanto hospiti conveniant. Illa satagit; & *Philopoemen* opinione maturiùs adest, & comites post se reliquit. Salutât hospitam. Illa resalutat: & de cultu eius & corpore suspicata antecursorem aliquem esse, & ex famulitio: *Heus tu*, inquit, *festinamus. adde manum & adiuta, atque haec ligna mihi scinde*. Unâ porrigit securim: & facit opus sedulò *Philopoemen*, donec amicus de foro supervehit, & attonitus, *Quid hoc rei est Philopoemen? ita te & me dedecoras?* Ille subridens, *En poenas*, inquit, *vultus & cultus mei luo*. Adeò non indignatus pro servo se habitum, ut ultrò iocatus in se sit: & credo materiam bellam sermonum eâ die, hoc factum fuisse."

Met Ludvig Holberg (1684-1754) zijn we toe aan een voorbeeld van navolging van de navolging. Holberg schreef, naast het bekende *Nicolai Klimii iter subterraneum*, tal van theaterstukken voor de in 1722 opgerichte Deense schouwburg in Kopenhagen, niet alleen naar antiek model, maar ondermeer ook sterk beïnvloed door Molière. Holberg, die hoogleraar was in Kopenhagen, schreef ook vijf boeken Latijnse epigrammen bij elkaar. Die werden op hun beurt voorzien van een uitvoerige commentaar, in 1744 gepubliceerd onder de noemer *Moralske Tankeer* ("Morele overwegingen"), waarin eveneens de invloed van de Franse literatuur merkbaar is. Holbergs commentaar bij zijn epigram III 38 gaat over de wetgeving en hoe die best tot stand kan komen. Een aantal ideeën die hier ontwikkeld worden zijn overgenomen van Montaignes essay *De la coutume et de ne changer aisement une loy receue*. Holberg noemt weliswaar Plutarchus als bron wanneer hij spreekt over Philopoemen, maar het is duidelijk dat Montaigne gevolgd wordt:²⁹

Daarover looft Plutarchus ook Philopoemen, dat hij niet alleen kan bevelen volgens de wetten, maar zelf de wetten kan bevelen, wanneer de nood dat vordert.³⁰

Holberg was nochtans goed op de hoogte van de klassieke literatuur, die op hem een zeer grote invloed uitoefende.³¹ Naast Philopoemen neemt Holberg hier nog andere voorbeelden van Montaigne over, die hij zelf aanvult vanuit zijn eigen kennis: hij spreekt over Agesilaus die besloot de wet gedurende 24 uur op te schorten terwijl Montaigne hetzelfde verhaalt zonder Agesilaus te

29. Holberg typeert Montaigne in zijn autobiografische brieven als iemand die hij zeer bemint "omwille van de oprechtheid in zijn geschriften, en ik zou hem nog meer waarderen indien hij wat minder over zichzelf zou schrijven" ("Montanum amo propter viri candorem, & magis amarem, si minus de se ipse locutus fuisset"), zie de editie van A. KRAGELUND (ed.), *Ludvig Holbergs Tre levnedsbreve 1728-1743*, vol. II: *Andet og Tredje Brev 1737-43* (København, 1965), p. 458.

30. L.Holberg, *Moralske Tankeer*, III 38: "Herudover roeser Plutarchus ogsaa dette hos Philopoemen, at han vidste ikke alleene at commendere efter Lovene, men endogsaa at commendere Lovene selv, naar Fornødenhed det udfordrede". Graag bedank ik mevr. R. Vranckx voor haar hulp bij de vertaling.

31. Zie het recente overzicht van T. DAMSHOLT, "Ludvig Holberg and Greek-Roman Antiquity", in S.H. ROSSEL (ed.), *Ludvig Holberg: A European Writer. A Study in Influence and Reception*, Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft 8 (Amsterdam-Atlanta, 1994), pp. 42-66.

noemen, wat hij ook niet doet voor Alexander, die verordende dat de maand juni een tweede maand mei werd.

Het is opvallend hoe op het einde van de 18de en aan het begin van de 19de eeuw, in de periode waarin de heersende structuren zoals de monarchie of de koloniale overheersing, in vraag worden gesteld, teruggegrepen wordt naar, en men zich laat inspireren door de klassieke literatuur en de antieke voorbeelden waarmee men in die tijd grootgebracht werd.³² Dat gold ook voor de grondleggers van de Verenigde Staten van Amerika.³³ Op zoek naar een geschikte constitutie voor de nieuwe federatie werd regelmatig teruggegrepen naar antieke voorbeelden.

De in 1777 gepubliceerde *Articles of Confederation and Perpetual Union* regelden de organisatie van 'The United States of America', de nieuwe confederatie van 13 staten die zich onafhankelijk verklaard hadden. De losse samenwerking die hierin voorzien werd, leidde tot conflicten, die maakten dat in 1787 in Philadelphia een *Constitutional Convention* werd bijeengeroepen, die de *Articles of Confederation* moest herzien. Vele afgevaardigden behoorden tot het kamp van de 'nationalisten.' Ze beseften dat de zwakke nationale regering versterkt diende te worden om de republiek te redden. Onder hen bevonden zich ook George Washington, die de vergaderingen voorzat, Benjamin Franklin, Alexander Hamilton en James Madison. Madison werkte uiteindelijk het huidige driedelig stelsel (president, huis van afgevaardigden en senaat) uit als compromis, dat stond voor een veel sterker centraal gezag dan voorheen. Het bereikte compromis werd op 17 september 1787 lang niet door alle afgevaardigden ondertekend. Het moest vervolgens geratificeerd worden door de afzonderlijke staten, waarbij afgesproken werd dat de aanvaarding door ten minste negen van de dertien staten vereist was. De nationalistes speelden de campagne die aan de opeenvolgende stemmingen voorafging erg sluw, ondermeer door zichzelf 'federalists' te dopen en de eigenlijke federalisten (zij die een sterker gezag voor de individuele staten wilden) als 'antifederalists' te bestempelen. De strijd om de ratificatie werd het hevigst gevoerd in de staat New York, die zeer belangrijk was voor de houding van andere staten. In de weken voorafgaand aan de stemming verschenen in verschillende kran-

32. Cf. G. HIGHET, *Classical Tradition*, p. 393.

33. Voor een overzicht van de klassieke opvoeding van de grondleggers van de V.S., zie C.J. RICHARD, *The Founders and the Classics. Greece, Rome, and the American Enlightenment* (Cambridge, Massachusetts-London, 1994), pp. 12-38.

ten in totaal 85 essays ondertekend met de naam Publius, waarachter drie nationalisten/federalists schuilgingen, naast de al eerder genoemde Madison en Hamilton ook John Jay. Deze artikels staan dan ook bekend als *Federalist Papers*.

Philopoemen verschijnt in het achttiende artikel, gepubliceerd in de *Independent Journal* als vierde van een reeks getiteld *The Insufficiency of the Present Confederation to Preserve the Union* ("De ontoereikendheid van de huidige constitutie om de unie te handhaven"). Eerst krijgt de amphictyonie van Delphi een ruime behandeling. Volgens de auteurs biedt die amphictyonie een zeer instructieve analogie, maar de praktijk verschilde er erg van de theorie. De Achaeïsche bond biedt andere waardevolle instructies. De band tussen de leden was er veel hechter, de organisatie veel verstandiger:

Het blijkt dat de steden er alle dezelfde wetten en gebruiken op na hielden, dezelfde maten en gewichten en hetzelfde geld. Maar in hoeverre dit het resultaat was van het gezag van de centrale raad blijft onzeker. Er wordt alleen gesteld dat de steden op een of andere wijze verplicht waren dezelfde wetten en gebruiken aan te nemen. Toen Lacedaemonia door Philopoemen in de bond werd geïntegreerd, werd het bedacht met afschaffing van haar instellingen. De Amphictyonie, waarvan ze lid was geweest, liet de stad volledig haar regering en wetgeving behouden. Alleen al die omstandigheid bewijst dat er een zeer fundamenteel verschil was in de opvatting van beide systemen.³⁴

Philopoemen wordt vermeld omdat hij Sparta integreerde in de Achaeïsche bond. Bij die gelegenheid werden de instellingen en wetten van Lycurgus afgeschaft, en moesten die van de Achaeërs worden overgenomen.³⁵ Voordien hadden ze die, als lid van de amphictyonie wél mogen handhaven. Wat de auteurs eigenlijk interesseert is de vraag (waarop de bronnen geen antwoord bieden, afgezien dan van de actie van Philopoemen) of het feit dat alle steden in de Achaeïsche bond dezelfde wetten en gewoonten,

34. The Federalist Nr. 18 (1788): "It appears that the cities had all the same laws and customs, the same weights and measures, and the same money. But how far this effect proceeded from the authority of the federal council is left in uncertainty. It is said only that the cities were in a manner compelled to receive the same laws and usages. When Lacedaemon was brought into the league by Philopoemen, it was attended with an abolition of the institutions and laws of Lycurgus, and an adoption of those of the Achaeans. The Amphictyonic confederacy, of which she had been a member, left her in the full exercise of her government and her legislation. This circumstance alone proves a very material difference in the genius of the two systems".

35. Zie Plut. *Phil.* XV 3-4.

dezelfde maten en gewichten hadden, of dat feit het gevolg was van de autoriteit van de federale raad. De passage is in zoverre belangrijk, dat de auteurs zich hier, zoals op enkele andere plaatsen in de *Federalist Papers*,³⁶ beklagen over de afwezigheid in onze bronnen van een systematische behandeling van een aantal belangrijke vragen - zoals in dit geval de vraag of de verregaande gelijkheid tussen de verschillende lidstaten van een bondgenootschap als Achaea het gevolg was van de autoriteit van zijn federale raad.

De auteurs kenden hun klassieken. Alexander Hamilton was een groot kenner van Plutarchus. Waarschijnlijk was het zijn suggestie om de *Papers* te ondertekenen met Publius, verwijzend naar Publius Valerius, die mee aan de basis stond van de Romeinse republiek en door Plutarchus beschreven werd.³⁷ Madison was van jongsafaan een even grote fan van Plutarchus.³⁸ Hun overwegingen omtrent Philopoemen gaan echter niet rechtstreeks terug op hun klassieke opvoeding. Een aantal antieke voorbeelden werden gewoon overgenomen uit politieke literatuur uit de moderne tijd. Voor wat Philopoemen betreft, haalden ze hun informatie bij Ubbo Emmius' *Vetus Graecia*, een werk dat in 1626 bij Elsevier in Leiden verscheen.³⁹ Vooral de discussie in het derde deel, *Graecorum respublicae*, leende zich zeer voor de *Federalist Papers*. Het werk van de Fries Emmius kadert immers in de discussie omtrent de positie van Holland en de strijd tussen Maurits van Nassau en Oldenbarnevelt, vergelijkbaar met de strijd die de federalisten zich hadden voorgenomen.⁴⁰

Uit de conclusie omtrent de interventie van Philopoemen is duidelijk dat zijn volledige integratie van Sparta in de bond toegejuicht wordt door de auteurs, die immers een opwaardering van de Amerikaanse centrale regering voorstonden. Toch is dit opvallend, omdat meestal, zoals dat al in de Oudheid het geval was,

36. Cf. G.-A. LEHMANN, 'Die Rezeption der achaischen Bundesverfassung in der Verfassung der USA', in W. SCHULLER (ed.), *Antike in der Moderne*, Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen Heft 15 (Konstanz, 1985), pp. 171-182.

37. Zie C.J. RICHARD, *The Founders and the Classics*, p. 41.

38. Zie C.J. RICHARD, *The Founders and the Classics*, p. 53.

39. U. EMMIUS, *Graecorum respublicae (descriptae)* (Lugd. Batavorum, 1632), deel II, p. 242.

40. Voor Emmius als informatiebron voor de federalists, zie G.-A. LEHMANN, *Rezeption*, pp. 179-180; deze vaststelling is nog niet doorgedrongen in de recentere Amerikaanse literatuur terzake.

de constitutie van Lycurgus sterk gewaardeerd en geïdealiseerd werd.⁴¹

Een sterk geïdealiseerd beeld van Philopoemen brengt de Franse publicist en historicus Alphonse de Beauchamp (1767-1832), die geruime tijd werkzaam was in de administratie van het *Comité de sûreté générale*, dat hij in 1809 moest verlaten omdat hij zich niet aan de zwijgplicht hield. Hij schreef een uitvoerige collectie biografieën bij elkaar, gepubliceerd als *Biographies des jeunes gens, ou Vies des grands hommes Qui, par leur vertus, leurs talents et leurs actions, sont dignes d'être proposés pour modèles à la Jeunesse*. Onderwerp zijn meer dan honderd personen uit alle landen en tijden. In de inleiding benadrukt de auteur dat de studie van de geschiedenis niet enkel het precies navorsen van data en feiten nastreeft, maar zich een veel nobeler doel moet stellen, namelijk de kennis van voorbeelden die tot navolging strekken.⁴² Philopoemen is een van die figuren, wiens leven, in een zeventiental pagina's, naverteld wordt.⁴³ Zijn verhaal volgt in grote lijnen de structuur van Plutarchus' Philopoemenbiografie. Toch zijn er een aantal gegevens die wijzen op lectuur van Polybius.⁴⁴ Verder worden een aantal verrassende eigen inzichten toegevoegd, waaruit de motieven die de Beauchamp zelf dreven, blijken. Cleomenes maakte zich in 223 v.C. meester van Megalopolis en de jonge Philopoemen kon nog net op tijd de evacuatie naar Messene organiseren. Vervolgens kon hij zijn medeburgers ervan overtuigen niet in te gaan op het aanbod van de Spartaan om terug te keren naar de stad, omdat ze dan niet trouw konden blijven aan hun Achaïsche bondgenoten.⁴⁵ Naast de trouw aan bondgenoten, wordt ook Philopoemens vaderlandsliefde benadrukt. Toen Antigonos hem na de slag bij Sellasia aanbood naar het Macedonische leger over te stappen, deed Philopoemen dat niet, volgens de Beauchamp uit

41. Zie b.v. Machiavelli's waardering voor de 'gemengde constitutie' in zijn *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* II 3, die mee aan de basis lag van de opvattingen van b.v. John Adams: cf. M. REINHOLD, *Classica Americana. The Greek and Roman Heritage in the United States* (Detroit, 1984), p. 100.

42. A. DE BEAUCHAMP, *Biographie des jeunes gens ou Vies des grandes hommes* (Paris, 1818²), p. VI.

43. A. DE BEAUCHAMP, 'Philopoemen', in *Biographie des jeunes*, pp. 304-321

44. De topografie van de veldslag bij Sellasia (A. DE BEAUCHAMP, *Philopoemen*, p. 306), expliciete verwijzing naar Polybius voor de slag bij Mantinea (p.308); anderzijds zijn er een aantal onnauwkeurigheden, b.v. Crausis i.p.v. Craugis, Cassandre de Mantinée i.p.v. Cleandre (p. 304), Philopoemens onmiddellijke herverkiezing als strateeg (p.311), Démocrate i.p.v. Deinocrate (p. 319).

45. Cf. Polyb. II 9.

vaderlandsliefde, terwijl de bronnen alleen spreken over zijn overweging dat hij niet graag bevelen van anderen opvolgde, en dus niet in iemands dienst wilde strijden.⁴⁶ Ook de Beauchamp interpreteert de geschiedenis met de Megarische vrouw, nauwelijks een voorbeeldige episode, als een scherts van Philopoemen.⁴⁷

De vergelijking die Montaigne maakte tussen de overwinning van de hertog van Guise in de slag bij Dreux en die van Philopoemen in de slag bij Mantinea, eindigde op het moment van de overwinning op het Spartaanse leger. Zoals gezegd culmineerde de veldslag bij Mantinea evenwel in een tweegevecht tussen de beide aanvoerders, Philopoemen en Machanidas, waarbij deze laatste het leven verloor. Deze tweestrijd vormt het onderwerp van een in het Uffizi in Firenze bewaarde pentekening van Luigi Sabattelli de Oudere (1772-1850), die op het einde van de achttiende eeuw leerling was van Pietro Pedroni aan de Academie van Firenze. Hij schilderde voor talrijke publieke monumenten klassieke thema's, o.a. *Il Concilio degli Dei* in de Sala dell' Iliade van het Palazzo Pitti in Firenze. Daarnaast graveerde hij ook een aantal mythologische scènes. Tal van zijn tekeningen worden bewaard in de musea van Firenze, Lille, Milaan en Rome.⁴⁸ De tekening van het heroïsche gevecht met Machanidas, getiteld *Filopemene uccide Macanida*, werd pas enkele jaren geleden gepubliceerd.⁴⁹

Het is wel meteen duidelijk wie Philopoemen is. Centraal bovenaan zien we een gevleugelde Nikè die ten teken van de overwinning reeds een kroon van laurierbladeren boven zijn hoofd houdt. Machanidas moet nog gedood worden, maar dat hij kansloos is blijkt dadelijk uit de houding van beide veldheren. Het paard van Machanidas springt over een begroeide gracht, in een ultieme poging van de Spartaan om Philopoemen te verslaan. Op de achtergrond woedt het gevecht tussen de infanteristen nog na, links zien we op de achtergrond het nabije Mantinea, op de voorgrond, ter illustratie van de geleverde slag, de achtergelaten wapenrusting van een soldaat, schild, helm en een kort zwaard.

46. Zie Plut. *Phil.* VII 1.

47. A. DE BEAUCHAMP, *Philopoemen*, p. 308: "Philopoemen s' en amusait quelquefois..."

48. Zie o.m. U.Thieme-F.Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, vol. XXIX (Leipzig, 1935), p. 280.

49. C. MAZZI, "Tommaso Puccini: un provinciale "cosmopolita"", in *Bollettino d' arte*, 37-38 (1986), p. 13.

De episode is gekend uit drie bronnen, Polybius⁵⁰, Plutarchus⁵¹ en Pausanias.⁵² We lezen er hoe Machanidas van de achtervolging van Philopoemens voorhoede terugkeert en zijn tactische blunder inziet. Het Achaïsche leger heeft intussen de Spartaanse hoplietenphalanx overwonnen en Machanidas probeert te ontkomen naar Tegea. Daartoe moest hij echter een brede, diepe gracht over. Philopoemen bevond zich aan de andere kant van die gracht en zette de achtervolging in om te proberen te verhinderen dat Machanidas erover zou springen. Zo reden ze langs elkaar, met de gracht tussen hen in. Het meest gedetailleerde verslag is dat van Plutarchus:

Dit was niet het aanzicht van een tweegevecht, maar dat van een jager die een wild dier opjaagt, en Philopoemen was die jager. Het paard van de tiran, dat sterk was en vurig, en de sporen in zijn beide flanken voelde kerven, waagde nu de sprong naar de overkant en kwam met de borst terecht tegen de wand van de gracht en probeerde overeind te krabbelen. Simmias en Polyaeus, die steeds aan Philopoemens zijde reden als hij vocht en hem met hun schilden beschermden, kwamen nu beiden aangereden met hun speren in aanslag. Maar Philopoemen was hen vóór om Machanidas aan te vallen. Hij zag hoe het paard van de tiran zijn kop ophief voor het lichaam van zijn ruiter, keerde zijn eigen paard een weinig, nam zijn werpspies in het midden vast, en stootte uit volle kracht toe en velde hem. In die houding staan ze in Delphi afgebeeld in brons, een standbeeld opgericht door de Achaeërs, die zowel zijn actie van dat moment als zijn strategie ten zeerste bewonderden.

Het lijkt wel of het dit standbeeld is dat Sabattelli heeft willen natekenen. Waarschijnlijk liet Plutarchus er zich door inspireren voor zijn gedetailleerde beschrijving van het heroïsche tweegevecht,⁵³ en alles wijst erop dat Sabattelli zich op zijn beurt bediende van de tekst van Plutarchus, een vaker voorkomend verschijnsel van "ut pictura poesis", de typische ingesteldheid om kunst te baseren op antieke beschrijvingen. Net zoals het standbeeld enkel Philopoemen en Machanidas uitbeeldde, worden ook hier Simmias en Polyaeus achterwege gelaten. Verder werden tal van details overgenomen, zoals de gracht tussen beide ruiters, het tot bloedens toe aansporen van het paard, Philopoemen die zijn

50. Polybius XI 18.

51. Plut. *Phil.* X 7-13.

52. Pausanias VIII 50.2.

53. Zie C. VATIN, *Polybe*.

paard lichtjes wendt en het stoten van de speer. Anderzijds voegt Sabattelli ook toe: het zwaard dat Machanidas hanteert in wat een ultieme poging tot overwinning lijkt, terwijl hij volgens de bronnen vooral probeerde te vluchten; natuurlijk de Nike, die in deze momentopname moet duidelijk maken wie de uiteindelijke overwinnaar zal zijn. De krans van laurierbladeren is trouwens één van de vele symbolen die in deze periode courant overgenomen werden uit de Oudheid.⁵⁴ Bovendien worden twee acties samengebald: de aanvankelijke sprong over de gracht en de ultieme stoot.

In het Parijse Musée du Louvre bevindt zich een marmeren standbeeld van Philopoemen, 'le dernier des Grecs.' Het werd vervaardigd in de dertiger jaren van de vorige eeuw door Pierre Jean David (1788-1856), beter bekend als David d'Angers. Men heeft wel eens gedacht dat het beeld de dood van Philopoemen voorstelde, maar het is duidelijk dat hier niet iemand wordt voorgesteld die zopas gif heeft gedronken. Wel zien we hoe Philopoemen hier met de rechterhand een stuk speer uit zijn rechterdij tracht te verwijderen. In de linkerhand houdt hij een kort zwaard vast. De schede van datzelfde zwaard hangt aan een riem gedeeltelijk voor zijn geslachtsdelen. Dat die hierdoor nauwelijks aan het gezicht onttrokken worden, stoorde o.a. zijn tijdgenoot G. Planche, die vond dat de voorliefde van David voor naaktsculptuur ertoe leidde dat tal van historische details verwaarloosd werden.

De scène die hier wordt uitgebeeld is het optreden van de nog jonge Philopoemen in de slag bij Sellasia in 222 v.C. De slag vormde het einde van de zogeheten Cleomenes-oorlog, door de Achaeïsche bond gevoerd tegen de Spartaanse tiran naar wie de oorlog genoemd werd. De Achaeërs vochten onder leiding van hun nieuwe Macedonische bondgenoot Antigonos Dason. Er namen veel inwoners van Megalopolis deel aan de strijd, waaronder ook Philopoemen, die zich bij het begin van de veldslag al liet opmerken door, tegen de wil van de Macedonische bevelhebbers in, de cavalerie vroegtijdig in te zetten om een in nood geraakt contingent huurlingen ter hulp te snellen. Over de details van de verdere gebeurtenissen zijn onze bronnen het niet helemaal eens. Volgens Polybius werd zijn paard tijdens de volgende gevechten gedood zodat hij de strijd als infanterist moest verderzetten. Plu-

54. G. HIGHET, *Classical Tradition*, pp. 396-397.

tarchus schrijft dat hij zijn paard liet staan om, gehuld in de wapenrusting van een infanterist, deel te nemen aan de strijd. Op een gegeven moment trof een speer hem doorheen de beide dijnen. Het betrof een speer met weerhaken, die niet zomaar kon verwijderd worden, maar zelfs dit kon hem er niet toe brengen de strijd te staken. Door zijn benen heen en weer te bewegen slaagde Philopoemen er uiteindelijk in de speer te breken en de beide stukken te laten verwijderen.

Het is duidelijk dat er van *laten* trekken geen sprake kon zijn volgens David, die Philopoemen zelf het stuk speer uit zijn dij doet trekken. Typerend voor de heroïserende stijlperiode van het neoclassicisme is dat dit zonder al te veel zichtbare pijn geschiedt. Aan zijn linkerzij is bovendien geen spoor te zien van het andere deel van de speer.

Toch mag aangenomen worden dat David de scène vooral via Plutarchus kende, wiens levensbeschrijvingen hij verslond van zodra hij kon lezen.⁵⁵ Hij las ze in de vertaling van Amyot. Een aantal details komt inderdaad wel overeen met de beschrijving van Plutarchus, zoals het schild, behorend tot de uitrusting van de infanterist.

De opdracht voor het beeld werd gegeven in 1832 door de regering van Louis-Philippe in het kader van de verfraaiing van de Jardin des Tuileries, de tuin van het Palais des Tuileries, waar hij resideerde. Er werden tal van grote marmeren standbeelden voorzien van antieke helden zoals Themistocles, Phidias, Cato, de soldaat van Marathon, enz. De keuze voor Philopoemen werd gesuggereerd door Charles Lenormant, archeoloog en historicus, die enkele jaren voordien (1828) Champollion gevolgd was naar Egypte. Het beeld werd in 1837 voltooid en in de Jardin des Tuileries geplaatst, vanwaar het al in 1859 verhuisde naar het nabije Musée du Louvre.

Toch is er vermoedelijk ook een verband met de zopas verworven Griekse onafhankelijkheid. David maakte b.v. in 1830 het portret van Chateaubriand, wiens *Note sur la Grèce* toen net gepubliceerd was. Lenormant, die het onderwerp suggereerde, overleed overigens later te Athene. Allen volgden ze de onafhankelijkheidsstrijd van de Grieken op de voet, wat wellicht de keuze van de laatste der oude Grieken mee hielp tot stand komen.

Naast het marmeren standbeeld zijn ook tal van voorstudies bewaard in het museum van Angers, naast stukken van het beeld

55. Zie P.-É. SCHAZMANN, *David d'Angers. Profils de l'Europe* (Genève, 1973), p. 5.

ook een bronzen replica van 37 cm hoog, dat zopas verworven werd.⁵⁶

Een opmerkelijk werkstuk is de *Calendrier positiviste* die Auguste Comte (1798-1857) samenstelde. In het kader van zijn positivisme ontwikkelde Comte een eigen systeem van verering, waarbij de mensheid centraal staat. Daartoe werkte hij een eigen kalender uit, geschikt voor om het even welk jaar, die in 1849 apart werd gepubliceerd en later werd opgenomen in zijn *Système de politique positive* (1851-1854), waar de werking ervan uitgelegd wordt.⁵⁷ Net zoals de Franse revolutionairen zestig jaar eerder, gebruikte Comte zijn eigen kalender ook werkelijk. Comtes jaar kende dertien maanden, hoewel het verband met de maan opzij wordt geschoven en hij een maand beschouwt als een even subjectief begrip als een week van zeven dagen. Elke maand telt vier zulke weken en dus achtentwintig dagen. Elke maand staat in het teken van een verwezenlijking van de mensheid en wordt genoemd naar de belangrijkste vertegenwoordiger ervan. De dagen van elke maand worden alle benoemd naar beroemde mannen uit het menselijk verleden die in verband kunnen worden gebracht met het algemene thema.

Deze 364 dagen worden aan het einde van elk jaar aangevuld met een complementaire dag die in het teken staat van alle overledenen (*Fête universelle des morts*). Deze dag hoort niet bij een van de genoemde weken of maanden, zodat elke week, elke maand en elk jaar steeds met een maandag begint. Om de vier jaar wordt nog een *Fête générale des saintes femmes* toegevoegd aan de kalender die voor het overige alleen mannen in herinnering brengt.

De vijfde maand staat in het teken van de militaire beschaving (*la civilisation militaire*) en heet César. De dagen van de eerste twee weken zijn genoemd naar Griekse veldheren, de twaalfde dag (vrijdag van de tweede week) heet Philopoemen.

Uit Comtes *Bibliothèque positiviste*, verschenen in 1851 en als appendix toegevoegd aan zijn *système*, blijkt hoe hij Philopoemen kende. Van de 150 volumes in de lijst, zijn er 60 op het gebied van de geschiedenis, waaronder ook een vertaling van Plutarchus van de hand van Dacier.⁵⁸

56. P. LE NOUËNE, 'Acquisitions 26 - Philopoemen', *Revue du Louvre*, 45.4 (1995), p. 89.

57. In *Système de politique positive*, deel 4 (Parijs, 1854), pp. 398-403.

58. Zie *Système de politique positive*, deel 4 (Parijs, 1854), appendix.

Tot hier mijn overzicht van de sporen van Philopoemen, de laatste der Grieken, in de westerse cultuurgeschiedenis. Vooral het oordeel van de onbekende Romein over de 'laatste der Grieken', weergegeven bij Plutarchus, zorgde voor weerklank van de figuur Philopoemen, die vooral omwille van zijn militaire prestaties herdacht wordt. Volgens een moderne theorie schreef Polybius zijn monografie over Philopoemen als een soort vorstenspiegel voor de jonge Scipio,⁵⁹ wat echter zeer onwaarschijnlijk is. In latere tijden wordt Philopoemen dan wel vaak expliciet aangehaald als een voorbeeld voor prinses, monarchen en staatslui (Lorenzo de Medici, aartshertog Albrecht, ...). Daarnaast blijkt de biografie van Plutarchus ook een aantal episodes te bevatten, die gewoon leuk om navertellen waren, b.v. de vergissing van de Megarische vrouw. Tenslotte hebben ook zijn politieke acties hun sporen nagelaten.

Sta mij toe er ten slotte nog op te wijzen dat de hier aangehaalde voorbeelden slechts een eerste aanzet vormen tot het volledig in kaart brengen van de invloed van deze 'laatste der Grieken' in de westerse cultuurgeschiedenis.

De lijst groeit alleszins nog aan. Sinds een vijftiental jaren organiseren een aantal Britse fanatici op geregelde tijdstippen wat zij noemen 'mega games.' In een dergelijk historisch simulatiespel krijgen de deelnemers een rol toebedeeld die gebaseerd is op echte figuren uit het verleden. Die worden dan geconfronteerd met een historische crisissituatie waaruit een uitweg dient gezocht.

Deze mensen hebben intussen ook de weg naar internet gevonden, waar onlangs één van de deelnemers aan zo'n 'mega game' verslag uitbracht van zijn wedervaren.⁶⁰ Het spel ging door onder de toepasselijke noemer 'Clouds in the West,' op 5 november 1996 in Londen. De verslaggever spreekt van een geslaagde dag, hoewel hij het grootste deel ervan doorbracht in een Achaeïsche gevangenis en uiteindelijk vergiftigd werd. Hij kwam in die penibele situatie terecht, nadat hij gevangen werd genomen door het leger o.l.v. Philopoemen.

Het zou Polybius, die zich, zoals hierboven aangehaald, na de dood van Philopoemen inzette voor diens nagedachtenis, zeker

59. Zie P. PÉDECH, 'Polybe et l' "Eloge de Philopoemen"', *Revue des études grecques*, 64 (1951), 82-103.

60. URL: <http://www.barnsdle.demon.co.uk/game/clouds3.html>.

plezier gedaan hebben te horen dat ook in 1996 nog het leger van Philopoemen dergelijke successen kon boeken.